

БИЙ СВІЙ СВОГО, ЩОБ ЧУЖІ БОЯЛИСЬ

Осінь 1938

Світ такий великий, що й очима не вбереш. Не досягнеш його звуків і запахів. Простір манить, бринить вранішньою тонкою млою. Звуки лункі й далекі. В кущі глоду йокає якийсь птах. Рівномірне поскрипування воза глушить той несподіваний звук, заколисує так, що й поворохнутися не хочеться. А сон вже залазить за комір, лоскоче шию й обтяжує голову.

Дівчинка в темній камізельці, сукняному платтячку і білій терновій хустині ледь киває голівкою в такт поскрипуванню коліс. Її щойно розбудили, висадили на фуру. Батько вйокнув, коні прочвалані тихою вулицею. Сон ще висить на повіках, але Віра — так звать дівчинку — широко відкритими очима намагається ловити вранішній світ. Карі очиці здивовано витріщені, хоч всередині вся ще спить. Як кажуть: підняти — підняли, а розбудити не змогли.

Туман стік у видолинки. Млосно-боязко, коли коні тонуть у білій паволоці. Дівчинка ближче підсовується до чоловіка, підкулює під дошку, на якій сидить, ноги й притискає до грудей руки. Їй мариться, що віз — то човен. Пливуть вони з батьком дрімучими заводями, будять русалок скрипом свого воза. Так і дивись, якась за ногу вхопить і потягне.

Фура виринає з туману. Сонце яскраво освітлює вкриті краплями туману конячі крупы. Віра струшує ману. Чого вона злякалась? Хіба ж вона маленька так до батька тутлитися?

Віра живе на невеликому хуторі Штириполівка. Може, колись і було тут чотири поля, а зараз трохи більше. Видно, дрібнили ті поля діти і внуки, а може, й праправнуки тих, що колись оселились тут першими. Хутірець розлігся між двома лісками на півночі й півдні. Березові гайки розмежуються у ньому грабами й липами. Колись, кажуть, було дубів багато, та зараз тільки пні трухляві від них zostались. На тих пенях опеньки ростуть. А ще бабки, польські гриби — якраз зараз збирати, бо такі туманні ранки їх і народжують. Але Віра їде у місто. Коні вже проїхали лісову дорогу і б'ють копитами старий шлях, що йде від Острога коло Шумська, через Рохманів аж до Кременця.

Сьогодні з батьком поїдуть щоб купити їй нові чоботи. Зі старих, що доношувала після сестри, вже зовсім виросла. А як дощ хляпне, в чому до школи в Залісці ходити? Батько збіжжя продав, взяв гроші. Може, і складав на землю, так не продають. Он сусід, Антін Слободянюк, продав, а купити не зміг. Пан Аутергоф продавав і не

дуже дорого. От Антін і вирішив свою в кількох клаптях продати, а панову, в доброму місці й більшою площею, купити. Сказали, що тільки полякам можна купувати землю¹, а православним — зась! Поїхав з Аутергофом у Кременець оформляти документи — не дали. Граф розвів руками — купця він знайде, осадників кругом повно. А що Слободянюкові діти без куска хліба лишаються — не його в тому вина. Тепер ходить дядько з кутка в куток у своїй старій хатині й сісти не може. Чи то через те, що дітей голодних всюди повно, чи то до Америки збирається. Дочка його, Яринка, Вірина подруга тепер до школи не йде, мусить чужі корови пасти, щоб хоч скибку хліба до хати принести. А Вірі те, що не продають землі, на руку. Не перепали б їй нові чоботи, якби батько землю купив.

— А де тая Гамерика? — чи то питає, чи то зітхає дівчинка.

Батька, Омелька Калинюка, селянина з діда-прадіда питати даремно — він читати по-польському не вміє, тільки трохи по-церковному. От брат Семен — то інша справа, той у Кременці вчиться. Гімназист. Він то все знає, він розкаже. І його сьогодні відвідають. Мати наладувала муки, смальцю, бараболі. Навіть магляя² спекла. Батько їде на квартиру, де Семен живе з господинею і ще двома гімназистами.

Коні підступають до яру, залитого вранішнім туманом. Страх перед примарами вже відступає, вранішня дрімота сповзає з дівчини, як туман. Віра розглядає незнайому місцину.

---

¹ З 1936 року українці фактично не могли купити землі.

² Маглай — яблучний пиріг із пісочного тіста.

— А де ми їдемо?

— Угорськ зара буде, он дивись, хати видніються.

Віра трохи підводиться, зазираючи через туман на другий бік яру. Там справді проглядаються стріхи. Крута дорога опускається різко вниз. Батько натягує віжки, щоб коні тримали воза. Справа нависає біла скеля, а під нею коло самої дороги — кущі акації, рясно вкриті білими гронами. Віра підстрибує: зіскочити з воза і нарвати тих квітів. Такого чуда вона ще не бачила.

— Тату, тату, дивіться — цвіте! Станьте, нарвемо!

— Сядь, ше з воза вилетиш, — батько тягне за полу камізельки. — Не тра' тобі того цвіту. Пізній цвіт дівці рвати — довго дівувати. Та й місце тут заворожене. Майже кожен рік у вересні тільки тут акація цвіте. Бач, як то є... — батько на мить замислюється над незрозумілістю і незворотністю буття. Не розібравшись у тому хитросплетінні, струшує думки з голови. — Всьому свій час, і велике щастя від Бога той час знати... Не тра' тобі цвіту!.. Заспівай-но лучче.

«Туман яром...» — губляться звуки дівочого чистого голосу у вологій далечі. «Туман долиною...» — підхоплює їх насичений чоловічий альт. Пісня ллється тихо, але виразно. Навіть птахи не замовкають, а прислухаються і підспівують в такт дуету з розкішними голосами.

Кременець розлігся на схилах таких високих гір, що треба голову задирати. На найближчій горі — руїни. Семен казав, що там жила страшна королева, яка купалась у дівочій крові. Вулиці містечка викладені камінням, і віз скаче по них. Кінські підкови вибивають лунку мелодію, змішуються з цокотом сотень інших підків, голосами людей.

Машина! Віра ще не бачила машин, тільки чула про таке чудо. Залізне, здорове, люди в ньому сидять за склом, а не так, як вони з батьком. І не бояться: воно ж гуде й пирає димом. А як запищало, то аж всередині похололо. Батько вйокнув на коней і вони звернули у вужчу тиху вуличку. Будинки тут не так щільно посаджені, з невеличкими грядками й квітниками, є й зовсім маленькі, й навіть глиняні.

Коло однієї, з дверима на даху, батько тиркнув на коней, зіскочив з воза, прив'язав віжки.

— Дивись за кіньми! — кинув на ходу. Зайшов до за-скленого ганку. Вірі так захотілося піти за ним і подивитись, як то люди живуть у місті, а тут ще сидіння враз стало таке тверде, хоч і вкрите мішком. Перекидає ноги через боковину й «гуп» на землю. Пройшла вздовж плота в одну сторону, заглянула в сад. Тут під деревом — кілька зелених яблук. Слина заповнює рот. От би дістати те яблуко. Просуває руку між штахетами. Не дістане, далеко. Віра йде в другий бік. Коні стомлені дорогою не смикаються, не розпрягаються. Стоять спокійно. Заглянула через пліт. Нічого цікавого. Кущі малини вже відродили.

Озирається довкола, ніби відчула на собі погляд. Так і є. З-за плоту за нею спостерігає дівчина. І ще чоловіча фігура зупинилась вище вулицею. Щоки запалали, це ж вони бачили, як вона діставала яблуко. Який стид! Добре, хоч не дістала його, а то можна було б і поплатитися за злодійство. Віра притуляється плечима до плота й помалу просувається до коней. За гнідими можна сховатись, або на віз вискочити і присісти тихенько.

Але молода панянка, ніби здогадавшись, що Віра хоче втекти з місця злочину, всміхається й виходить з хвіртки. Тепер вона зловить сільську злякану дівчину за руку й потягне аж до старости Кременця! Віра притиснулася до плота ще сильніше. Дихати стає страшно, хочеться замружитись, але якби це допомогло...

— Дівчино, ви до кого приїхали? — панна підійшла до коней, за які Віра вже встигла пробратися. Вона й далі посміхається, і та посмішка аж ніяк не злорадна. Може, дівчина й не бачила нічого... Тоді чого вона хоче? Вона ж он — панянка, в такому смішному круглому капелюшку, сукенка з білим мереживом.

— До Семена...

— До Калинюка?

— Угу...

Риплять двері. Панянка різко обертається й швидко відступає. На сходи виходить батько, а в дверях з'являється невисока повна стара жінка. Вона швидко махає руками й щось шепотом пояснює батькові. Очі старої то витріщаються, то звужуються. Вона то йойкає на цілу вулицю, то притуляє пухку руку до рота й шепоче, намагається влучити потоком слів батькові у вухо. Але дещо долітає й до Віриного слуху.

— То, прошу пана, навіть поліція приходила... Шукали його... в кімнаті все перерили...

Батько чухає бороду, несміло знижує плечима, так і стоїть згорблений, розгублений кілька хвилин. Тоді, видно щось вирішивши, рушає до воза. Голова втягнута в плечі.

— А де Семен? — Щось не так. Легкі голочки хвилювання штрикають під ребра. Чому це брат не помагає

батькові носити гостинці, які вони привезли з дому? Чому батько не забирає з воза мішки? Віра підбігає, намагається зазирнути в батькове обличчя. — Нема? Їдемо на базар без нього? — Батькові очі ховаються під насупленими бровами. Віра не може зрозуміти що там: злість, розгубленість, тривога. Але їй треба знати, що сталось. І головне, чи не загрожує це її планам на купівлю новеньких чобіт.

— Без Семена не поїдемо, — батько говорить твердо, але в голосі чути легкий дроз. — Може, й не попадем ниньки на той базар. Тра' Семена дочекатись, чи хлопців, що з ним живуть. Якби хоч знати, в кого питати...

Небезпека зостатися без чобіт стає реальною. І винен у тому Семен. Куди він міг дітися, де можна валандатися? Він же знав, що йому харчі привезуть. Чо' не почекаати? Чи хоча б не сказати, куди підеш. Якби так зробила Віра, то мати вибила б кропивою або якоюсь різкою. Злість закипає щораз сильніше. Вона б і сама того Семена вилупила, хоч він і сильніший. Підбігла б і товкла кулаками куди попаде. Хай би знав! Сам має чоботи, а Вірі перший раз пообіцяли нові купити. Раніше чи в материних, чи в Зіньчиних мусила мучитись. Тільки тепер змилювались. Пообіцяли, що чоботи будуть саме її, Вірині. Ну, може, трохи на виріст. Нехай! Більше онуч намотає, а все ж не буде губити по дорозі. Вона вже мріяла про них, хотіла щоби були з рудої шкіри і на такому каблучку невеликому, як черевички у вчительки. Чоботи — то не черевички, але все ж вони вимріювались дуже схожими на вчительчині. І от тепер, коли батько погодився і матір впросила, коли аж до Кременця приїхала на зло Зіньчиним

сльозам, її брат десь подівся. Тепер, замість вибирати найкращі чоботи, вони з батьком мусять шукати Семена.

— Вірко, ти зостанешся тут, може, той гаспид вернеться, а я переїдусь до поповича нашого. Може, він що чув.

Батьків віз скаче нерівною вуличкою вниз, туди, де щойно зникла панянка.

Вулиця пуста. Кілька хвилин Віра стоїть нерухомо, пліт захищає її ззаду від чудного міста, де зник її брат. Тільки тепер до неї доходить — може, це за ним приходила поліція? В роті пересихає. Що то буде, це ж їх з батьком теж можуть в «холодну» посадити. Страх, як миша, пробігся плечима. Відчуття холоду скоує. Куди сховатись, де перечекати небезпеку? Якби батько знайшов скоріше того Семена і добре вибив. Хай сидить і плаче, а вони з батьком поїдуть купувати чоботи. Йому ж нічого не куплять — хай знає!

Віра навіть пробує уявити, як плаче Семен, хоч вона того ніколи не бачила. Але такі збитки йому даремно не минуть. Спрага знову шкребе вже не тільки в роті, а й у горлі. Віра озирається — криниці немає ніде, а з того боку, де росте яблуня, чужий чоловік пригнувся й підкочує зламаню гілкою ближче до плота червону кулю. В носі закрутило від яблучного духу, сухим ротом ковтула повітря. Вона б усе віддала за те яблуко. Чоловік мовчки простягає їй пахучий фрукт. Рука сама тягнеться, але відсмикується, так і не торкнувшись краденого плоду. Хочеться кудись утекти від того сорому, але куди? Тут усе чуже... і батька так довго нема.

— Та бери! Бери, не бійся. Пані Гелена не буде сваритися, — киває на хату Семенової господині. — Я чув, ти до Семена приїхала, то не бійся, я його добрий товариш. Я навіть знаю, де він від поліції ховається, — сказав приглушено.

Його худа з тонкими білими пальцями рука ще ближче підносить яблуко до Віриного носа. Гаряча хвиля хлюпає на дівочі щоки. Повітря таке сухе, що дихати боляче. Чоловік, та не зовсім чоловік, молодий хлопець, не відступає. Хапає Вірину безвільну від ніяковості й бажання взяти яблуко руку, і воно опиняється в її долоні.

— Їж, я ж бачу, як ти його хочеш.

Віра на мить темніє в очах. Бажання відкусити шматочок пахучого соковитого плоду таке велике, що аж зуби зводить. А може, то від страху й хвилювання. Незнайомий міський панок знову торкається її руки. Віра швидко вириває й ховає її за спину, але яблука не випускає. Вона розгублена й схвильована, їй ніяково й страшно, але так хоче того яблука, що навіть слина в роті з'являється, а в носі крутить до сліз.

Віра шукає у вигляді хлопця хоч трохи впевненості. Худий, зростом такий же, як Семен. Обличчя гостре, бліде, з червоними плямами. На лоб з-під кашкета спадає пасмо зовсім білого волосся. Тонкі уста, навіть ясно-сірі, майже без вії, очі, усміхаються. А в руці за спиною приємною прохолодою нагадує про себе яблуко.

Хлопець відступає на кілька кроків, відвертається. Віра того тільки й чекала. Притискає яблуко до рота й відкушує. В ту мить хлопець обертається з переможною посмішкою. Напевно, вона так голосно вкусила, що він

почув. У роті застрягає не пережований кусень. І не проковтнеш, і не виплюнеш.

— Якщо хочеш, я тебе до Семена заведу. Ніхто не знає, де він, крім мене!

Віра потуплює погляд. Хіба батько знайде Семена в Кременці, якщо крім цього білобрисого ніхто не знає, де той ховається? Не знайде. Але й іти з чужим страшно. Вона переступає з ноги на ногу, прожовує відкушений кусок яблука. Аж дихати легше.

— Тут недалеко, — вказує хлопець рукою в провулок, у який пішла панянка в круглому капелюшку. — Але треба йти вже, бо я спішу. Хочеш знайти брата — то ходи зі мною, інакше не знайдеш. Він від поліції ще від вчора ховається... — Хлопець обходить Віру заду й легенько бере за передпліччя. — Чого ж ти стоїш? Там твій брат голодний, а ти ще думаєш. Він же чекає тебе. Ходімо! Отут, за рогом.

Віра ступає крок за кроком, як у сні. Ніби й іти не хочеться, а ноги самі несуть. Та там же Семен чекає, та й чоботи... Вона знову згадує про обіцяну обновку. Чим швидше знайде Семена, тим скоріше батько купить їй чоботи. Вже он майже обід, базар скоро розходитись почне. Прискорює крок. Її уже не треба підштовхувати, вона сама йде.

Хлопець відкриває хвіртку, пропускає Віру на подвір'я.
— Йди швиденько!

Дівчина навіть не оглядає будинку... Ступає на дерев'яну сходину, що веде на терасу. Двері розчиняються, і вона встигає зрадіти, що швидко віднайшла брата. Та

в дверях зовсім не її Семен. Юнак зі здертою щокою і запухлим оком так само здивований, як і Віра.

— Цо хцеш? — плює крізь зуби.

Віра остовпіла. Очі того, що вийшов з хати, прокололи крижаними голками.

— Семена... Калинюка... — писнула, притамовуючи плач.

— Цо? Курва матка! Цо-цо?! — На крик із хати вискакують ще кілька хлопців. У всіх побиті обличчя, і кожен викрикує прокляття. Віра насилу відриває заляклі ноги від землі й пробує бігти до хвіртки, але міцні руки хапають за плечі, тягнуть за камізельку.

— То тая мала курва хце тут Калинюка зналеч. Кто сі бензе?

Подряпані підбиті обличчя з усіх боків, що й неба не видно.

— Брат!.. — скрикнула в надії, що Семенову сестру не зачеплять ті, у кого він ховається.

— Курде... — грубе слово затримується на кілька секунд у мертвій тиші. Повисає в повітрі ударом церковного дзвону. Хлопці ніби кам'яніють. Та й сама Віра не може не те щоб зрозуміти, що робиться, чи вирватись із ослаблених рук, а навіть закрити роззявленого рота. Серце калатає так голосно, аж здається, що то всі слухають, як вона злякалась. Кілька секунд вони дивляться на неї, а вона на них, як оглашенні. Першим отямлюється той, що зі здертою щокою. Очі звужуються, рот розтягується в собачому оскалі. Віра відчуває нудоту, як від вигляду гидкого скаженого звіра. Решта, як за вказівкою, копіюють той же вираз. Кілька рук одночасно стріпають нею, і в мить по-

вітря розривається від шаленого вихору викриків, виття, матюків...

Тікати! — Віра смикнулася в один бік, в другий. Хлопчача зграя обступає щільніше. В голові заскакало, закрутилося стільки думок і тривог, розриваючи зсередини. Що вони в неї хочуть? Де Семен? Де той хлопець, що привів її сюди? Вирватись, утекти... А відбиватись нема сили. Та й що вона проти чотирьох здорових хлопаків. Швидше гукнути того білобрисого, що привів її, хай пояснить їм усе, хай перестануть її смикати, кричати на неї. Та її обступили тісним колом так, що й небо ледь видно. Синій клаптик розхитується у височині між червоними спітнілими обличчями. Вірі бракує повітря, нудота підступає в горло. Забилась, зайорзалась рибою в тенетах. Відчай нахлинув і затрусив її ще дитяче тіло.

— Відпустіть! — крик вирвався і розтягнув клаптик неба трохи ширше. Віра відчула ослаблення пут і забилась із більшою силою. — Де Семен? Скажіть їм, що я до Семена прийшла! — Пробоє пробити коло в напрямку хвіртки... — А-а!.. — крик уже переходить у хрип. Останні сили покидають дівча.

— То он бул вчорай бил нас, а десь его сьостра до нас прийшла?.. Засмажимо ейї на пляте! — одне за другим гукають хлопаки.

Віру обпікає той страшний жар розпеченого чавуну, хоч стоїть вона серед подвір'я.

— Засмажимо! Засмажимо, як свіне!.. Бидло! Курде!..

Віра того вже майже не чує. Крики зливаються в один важкий гул, вона сама падає з одних рук в інші. Чорніє небо, розчиняється в спотворених обличчях, а слова —

в реготі й дзвоні... Де той хлопець, що її сюди привів? Чого не врятує її? Чого він дав її на поталу тим звірам?..

Десь насподі свідомості щось різко засюркотіло, за-свистало і знов затихло...

Холодна вода... холодні ніжні руки ляскають по щоках.

— Жива! Жива вона... Що вони тобі зробили? Били? Чіплялися?

Віра бачить перед собою молоде, обрамлене світло-руськими хвилястими пасмами обличчя. Чого ж ця панночка в неї хоче? Чого прохолодні руки термосять Вірині щоки, терблять вуха. Було так спокійно, поки вона не вчепилась до Віри. Батько... Він хапає доньку за руку.

— Дитино, чого ти тут? Що вони з тобою зробили?

А хіба вона знає, чого тут і що з нею робили? Вони дорослі, хай собі думають, а вона не хоче ні думати, ні згадувати.

— Вірко! Пустіть хоч із сестрою попрощаюся! — Знайомий голос... Семен! От і знайшовся... Тепер поїдемо по чоботи.

Пробує підвестися. Аж тепер розуміє, лежить у тієї панночки на колінах. Батько підхоплює, допомагає зіп'ятись на ноги. Обмацує її, а вона розглядається кругом. «Де болить? Тут?.. Тут?..». Але Вірі нецікаво, що шукає на ній батько, вона не може зрозуміти, де вона і що тут сталося. В голові єдиний спогад: вони ж мають чоботи їй купувати! І засмажити, як порося...

Семен зігнутий навпіл із заламаними назад руками. Побитий, рукав блузи розідраний по шву на плечі, на сорочці кров. Непокрита голова, скуйовджене волосся. Двоє тих, що раніше тримали її, вже викручують руки

братові. Але ж він має йти на базар, бо батько сказав... Віра роззирається, шукаючи підтримки. На подвір'ї, крім чотирьох злих хлопаків, батька з братом і панночкою, два поліцаї в чотирикутних кашкетах.

Вони розмовляють з тими, що тримають Семена, і навіть усміхаються їм. Але там, на вулиці, за їх плечима знайома худа постать. Віра зразу й не згадує, хто то, але чітко відчуває — бачить її не вперше, і гидке відчуття ненависті, змішаної зі страхом, стискає горло. Це він! Він привів її і віддав на поталу панкам!

— То він! Він сказав мені, що Семен тут! — Віра подається вперед і хапає повітря рукою, ніби хоче чи затримати того білобрисого щура, щоб усі побачили, щоб жан-дарми відпустили Семена й ловили іншого.

— Він привів мене сюди, а вони... вони хотіли мене смажити на плиті! — білобрисий метнувся вздовж вулиці, батько кидається за ним. Поліцейські перегородили дорогу Калинюку.

— Чекай, бидло старе!

Скручують, як і Семена. Витягують її брата й батька за огорожу та волочуть униз вулицею. А Віра? Вони що залишать її тут саму? А як повернуться ті четверо і насправді засмажать її на плиті?

— Ходімо зі мною, тобі тут нема чого робити. Поки твої не прийдуть — посидиш у мене.

Час тягнеться довго, як собача пісня. Панна Міра, так звуть Семенову сусідку і однокурсницю, пригощає Віру чаєм і сливовим варенням в прозорій тарілці на ніжці. Чудне ім'я, чудна шапочка... Віра сидить тихенько в кутку біля етажерки з книжками. Читає вона погано.

Отак сидить і дивиться на протилежну стіну. Сама, далеко від дому... як відламана гілка. Де її батько, де Семен? Чи колись вони повернуться за нею, чи залишиться вона у тому страшному місті сама. Одна-однісінька. Де їй подітись? Де схватись?..

Міра спочатку пробує її розпитати, та Віра після сьогоднішніх подій говорити не може, її душать сльози. Вони бризкають у відповідь на всі запитання панночки.

Батько заходить у хату нечутно, без стуку. Міра вказує на стілець коло столу.

— Ну, що там зі Семеном?

— В «холодній»...

— Ох... — притуляє руки до грудей панна.

— За себе-то штраф заплатив, а за нього бракнуло... Те, що Семен вчора тих самих ліцеїстів побив, мені в поліції добре розтолкували. А от чого Віра на їх подвір'я поперлася? Скажи мені, дитино, чого тебе понесло до тих гаспидів? Шо ти в них хтіла? Чого не послухала, не чекала мене? — Батько мне в руках кашкет. Міра терebить в пальчиках хустинку.

— Ме... Мені той хлоп сказав, що Семен там чекає. Я пішла сказати, що ми є... Я хотіла, щоб на базар скорше... щоб чоботи... — Сльози знов крутять у носі й бризкають на щоки.

— То Гнидюк! — Міра різко підводиться й стукає об стіл кулачком, у якому затиснула хустинку. — Він спостерігав за вами відтоді, як ви приїхали. Вибрав момент, коли Віра залишилась сама... Я якраз побігла до Семена сказати про вас. — Міра пройшла від столу до вікна, уважно подивилась на вулицю. — Поліція ще звечора шу-

кала Семена, а той хробак, — вона стискає зуби і всі розуміють, що дівчина має на увазі білобрисого. — Нащо він завів Віру до польських ліцеїстів? Та ще й я... Я ж і розказала Семену, що його сестру взяли в заручники. Нащо Гнидюку було вести туди Віру? Він же знав, що ліцеїсти побиті й злі на наших. Може, ти щось недобре зрозуміла? Може, не туди він тебе вів?

— Я не... не хотіла... — Сльози скінчились, але душа вимагає ще і смикає за горло. Дихання раз по раз перехоплює, не дає сказати слова. — Я чо... чоботи... хотіла.

— Не буде чобіт, Віруню. Все на штраф забрали. Шей довезти завтра мушу, щоб Семена відпустили...